

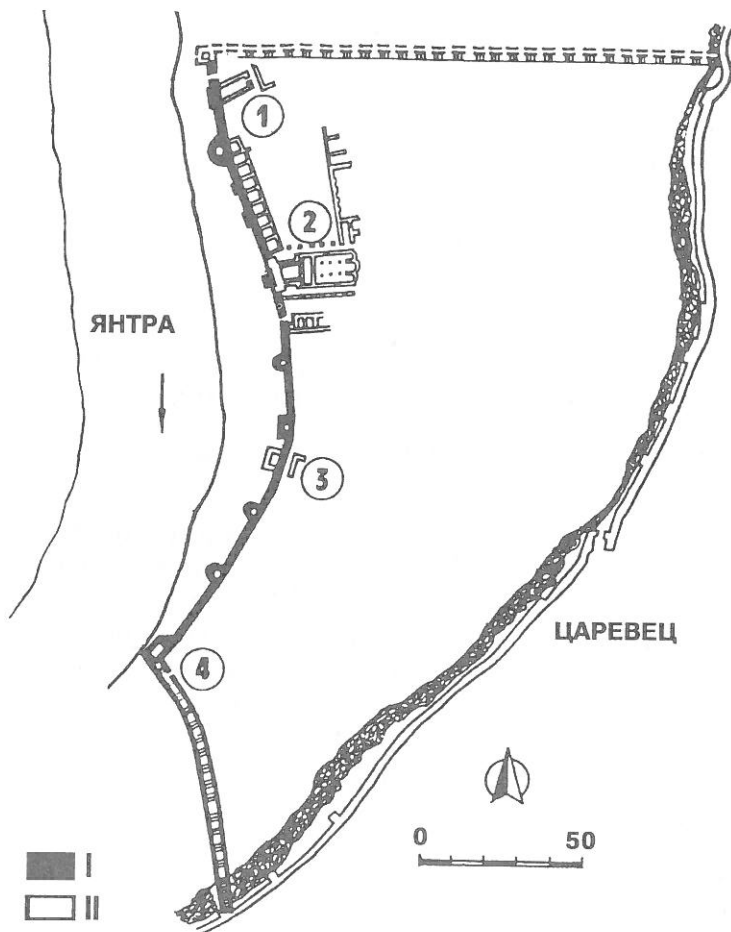
ЦАРСКАТА ЦЪРКВА „СВ. 40 МЪЧЕНИЦИ“ И МАНАСТИРЪТ „ВЕЛИКАТА ЛАВРА“ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД СЛЕД НОВИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ 1992—2000 Г.

Константин ТОТЕВ (Велико Търново)

Последните нови разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ и комплекса край нея започнаха през 1992 г. и имаха като първоначална цел да изяснят някои непроучени сектори около разкритите средновековни сгради в непосредствена близост до храма, най-вече предвид на неговата дългоочаквана реставрация. В самото начало започнаха работа три проучвателски колектива от сътрудници на АИМ при БАН, София и неговият филиал в гр. В. Търново¹. Предвид на различните и по-всеобхватни интереси, още през 1992 г. се обособиха няколко отделни сектора за проучване, включващи терена пред Източното манастирско крило*, ръководени от М. Робов² и К. Дочев и задачата да се извърши в северния двор на комплекса пълен напречен профил под ръководството на П. Гатев³. Впоследствие първият екип продължи работата през 1993 г. в олтарната част на църквата и около сградите на левия бряг на р. Янтра, през 1994 г. в самия източен край на Северната галерия, както и един сондаж, извършен през 1999 г. при ремонтни работи на шосето, източно от църквата⁴. Третият екип се сформира в етапа на проучванията в пряка зависимост от техните резултати, като под мое ръководство бяха включени реставратори и археолози от Историческия музей в гр. В. Търново⁵. Така през 1992 г. ние започнахме работа в Параклиса в южната част на обекта, която беше изцяло почистена от избуялата висока и ниска растителност, чак до южната крепостна стена със стълбището (Обр. I–3,4). Разкопан беше теренът в западния край на Северната и Южна галерия на църквата и в помещенията (№№ 6, 7, 8, 9) на Западното манастирско крило, както и пред западната крепостна стена (Обр. I–2). Направен беше и архитектурен сондаж в диаконикона⁶. През 1993 г. разкопките

---

* Да се открият по-ясно отделните части на ранновизантийското укрепление, църквата и манастира, както и строителните им периоди в текста те са означени с главни букви.

Обр. I. Общ план на обект манастир „Великата лавра“ и църква „Св. 40 мъченици“ с проучените сектори при разкопките през 1992–2000 г. на К. Тотев.

A. Ранновизантийска фортификация.

B. Средновековни сгради и крепостни стени.

1. Сектор при северозападния ъгъл на манастира .

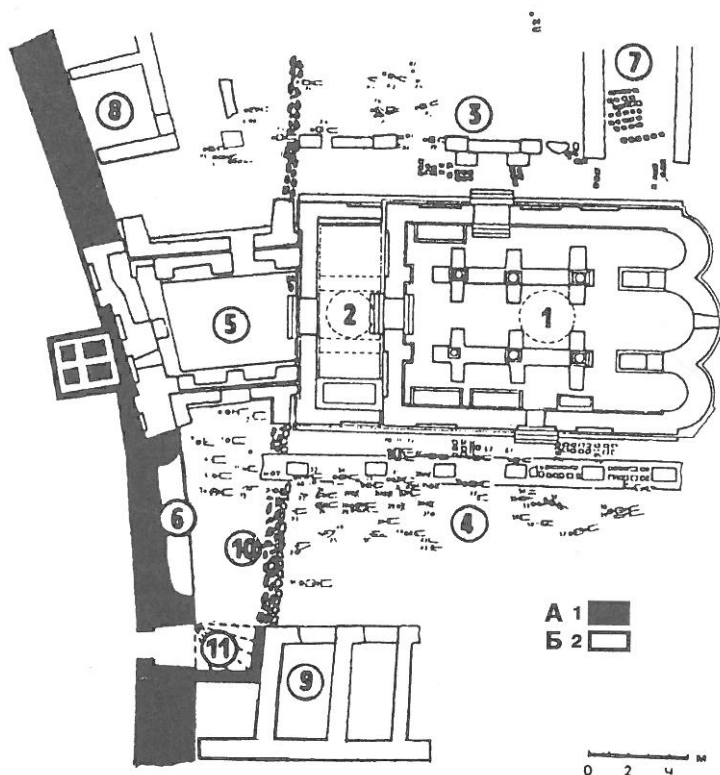
2. Сектори около и в църквата.

3. Сектор при Параклиса.

4. Сектор при югозападния ъгъл на ранновизантийското укрепление.

продължиха в западната пристройка, като обхванаха терена между Западната крепостна стена, южното крило и южната галерия на църквата. Тогава се извършиха и два сондажа в северозападния ъгъл на обекта при т.нар. Крипта и при портата на крепостната стена⁷ (Обр. I–1). Следващата година се проучи секторът югоизточно от Южната галерия и пред южната и централна апсиди⁸. Най-мащабни бяха разкопките през 1995 г.,

когато изцяло се проучи вътрешността на наоса, притвора, екзонартекса, Западната пристройка, северната и южна галерии, както и терените пред северната галерия и пред южната фасада на Южното крило, около параклиса и при входа към стълбището в Южната крепостна стена⁹ (Обр. I-2-4 ; Обр. II -1-6, 8-11) През 1996 г. се проведоха само спасителни работи около Параклиса и гробовете пред стилобата на Южната галерия, а през 1997 и 1998 г. се извърши почистване в същите сектори вследствие наводненията, причинени от р. Янтра¹⁰. Съвсем краткотрайни спасителни разкопки се извършиха на изток от Параклиса и през 1999 г.¹¹ През есента на 2000-та година отново бяха възобновени разкопките пред

Обр. II. Общ план на църквата „Св. 40 мъченици“

- A. Ранновизантийска фортификация
 Б. Средновековни сгради
 1. Наос
 2. Притвор
 3. Северни галерии
 4. Южни галерии
 5. Екзонартекс и Западна пристройка

6. Западна оградна стена
 7. Източно крило
 8. Западно крило
 9. Южно крило
 10. Подпорна стена
 11. Боклучна яма

31. Търновска книжовна школа. Т. 7

северната галерия на църквата, предвид на подмяната и ремонта на защитното покритие на обекта¹² (Обр. II-3).

По време на нашите разкопки Националният институт за паметници на културата през 1993–1994 и 2000 г. извърши на няколко етапа сериозни демонтажни работи на късните надзиждания на църковната постройка, които също позволиха да се направят интересни наблюдения за автентичната архитектура на средновековния храм. В резултат на близо 10-годишното археологическо проучване стана възможно да се предложи за първи път пълна стратиграфска картина на обекта и да се открият редица неизвестни данни за архитектурата, живописната украса на църквата и манастира, което позволява да изложим нова периодизация и датировка на строителната история на целия комплекс.

Точно това се явява основна задача в настоящата обзорна статия, в която ще коментираме най-новите резултати само от нашите разкопки и някои от по-важните изводи и интерпретации въз основа на тях, публикувани по време на различни етапи на работа от целия проучвателски екип¹³. Наред с това ще се наложи да се отговори и на въпроса проучен ли е най-сетне храмът „Св. 40 мъченици“ и манастирския комплекс Великата лавра? Необходимо ли е да се провеждат в бъдеще археологически разкопки и в кои сектори? Очевидно става дума за изключително важни проблеми, които са тясно свързани с възможностите за експониране на обекта, който вече повече от 30 години е затворен за посещения.

СТРАТИГРАФИЯ

Възможността да работим цялостно в църквата, галериите и терена около тях и сондажно в различни участъци на територията на обекта позволи да извършим важни наблюдения по отношение общата стратиграфия на културните напластявания. Благодарение на това за първи път на този археологически обект са направени цялостни напречни (изток-запад) профили в неговата централна част северно и южно на църквата¹⁴. Тези профили включват няколко строителни нива, свързани с изграждането на най-значителните съоръжения и сгради открити при досегашните разкопки¹⁵.

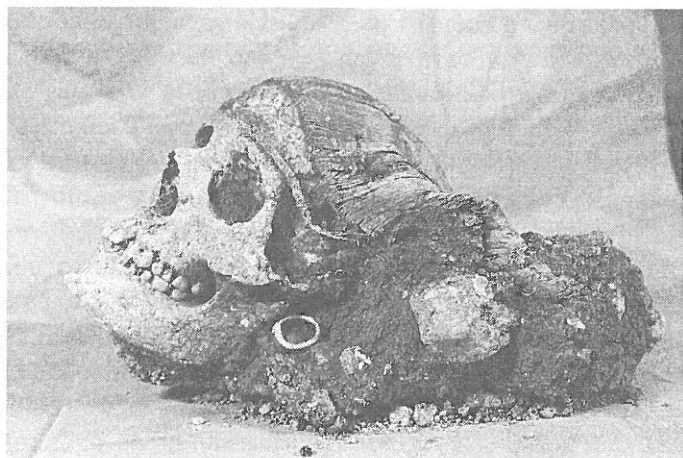
Южният профил се намира под южната галерия, включвайки и сондажа в приречната ивица пред крепостната стена. Неговата дължина е 26 м с разлики в нивата 6 м. Северно от църквата направихме общо 10 профила на различни нива и с различна ориентация. Чрез тях проследихме пластове с архитектурни останки, гробове и материали от западната фасада на Източното крило до сондажа пред западното лице на крепостната стена (дължина 28 м и денивелация близо 8 м). Цялостните стратиграфски наблюдения обхващат квадратите между направените про-

фили с терена около и в църквата с площ 1 дка. Културните напластявания вървят в следния ред: най-отдолу има песъчлива пръст с канелен цвят, съдържащ многобройни фрагменти и няколко цели съда тракийска керамика от ранно- и късножелязната епоха. В този пласт, локализиран в различни сектори в наоса, притвора и извън галериите на църквата установихме отделни следи от жилища, топлинни съоръжения и пасажи от камъни. Находки от тракийската епоха са откривани и на други места на обекта при предишните разкопки. Новите данни материали позволяват с повече увереност да се допусне тракийско поселение, тук в приречната ивица на р. Янтра, в западното подножие на хълма Царевец, съществувало през желязната епоха¹⁶. Под основите на помещение № 9 на Западното крило се разчисти дъно на хоросаново бъркало, лежащо върху пласта с тракийски материали. Бъркалото се намира на нивото на отстъпа на крепостната стена, над който започва суперструкцията, което безспорно показва, че е свързано с нейното строителство. Над бъркалото се разчисти пласт сиво-кафява пръст, примесена с речен чакъл (ширина от 2 до 9 м), който се проследява по цялата дължина на проучения участък от крепостната стена. Чакълът се явява настилка на обходна улица, трасирана от вътрешната страна на крепостната стена и ограничена от изток с невисок подпорен зид (Обр. II-10). Под настилката на улицата и над нея лежи пласт кафява пръст, в който открихме кухненска и амбалажна керамика от ранновизантийската епоха — V-VII в. Този пласт се оказва най-изявен в близост до крепостната стена, докато в източна посока той почти изцяло е унищожен от изкопите за фундиране на църквата и гробовете от средновековния некропол, както и от преработването и насипването на терена при първите археологически разкопки, късните преправки и ремонти на църквата в началото на XX в. Направените наблюдения показват, че фортификационното строителство на обекта трябва категорично да се отнесе към ранновизантийската епоха¹⁷ (Обр. I-A; Обр. II-A). Освен новооткритата обходна улица и подпорна стена към нея изцяло беше проучена бойна кула, предназначена да подсили отбраната на потерната, разположена на 10 м от нея. Установи се също така, че към тази потерна е имало помещение, където се е намирало стълбището, извеждащо към обходната улица (Обр. II-A). Сигурното датирание на фортификационното строителство на обекта в VI-VII в. дава основание да определим неговите граници и функции. Несъмнено става въпрос за допълнително изградено укрепление към ранновизантийската крепост на хълма Царевец, което все още не е изцяло проучено (Обр. I-A). То има площ 25 дка и крепостни стени от юг, запад и север, снабдени с пет бойни кули, две кули-кладенци и две порти. Във вътрешността на южната стена е изграден проход със стълбище, свързващо укреплението с крепостта. Северната стена все още не е разкопана, но ние направихме

опит да установим нейното трасе, водещо към порта в западната стена на ранновизантийската крепост на хълма Царевец¹⁸. Самото укрепление се явява основен водоснабдителен комплекс на ранновизантийския град, разположен на територията на В.Търново¹⁹ (Обр. I).

При нашите разкопки на терена около църквата не открихме следи от културен пласт с материали и находки от края на VII–XII в. Това показва, че нито една от основните сгради или съоръжения на обекта не могат да се отнесат към това време.

Над проследените до тук стратиграфски слоеве лежи пласт, в който са вкопани средновековни гробове, съдържащи като инвентар скъпи накити и останки от златосърмени дрехи, керамика и други находки от XIII–XIV в. (Обр. VII, Обр. VIII), покриващи разрушената отчасти ран-

Обр. VIII. Череп от гроб №91' със златосърмен текстил и златни халки

Обр. VII. Част от накитите, открити при последните разкопки на църковния некропол.

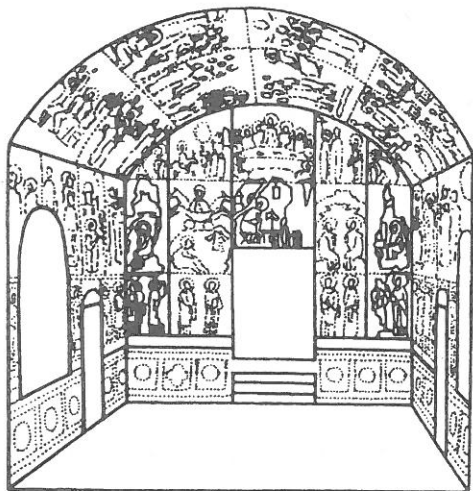
1. Златен пръстен от гроб №2' (открит през 1992 г.)
2. Златен пръстен от гроб №91' (открит през 2000 г.)
3. Сребърен пръстен от гроб №28' (открит през 1993 г.)
4. Златен пръстен от гроб №73' (открит през 1995 г.)
5. Златен пръстен от гроб №100' (открит през 2000 г.)
6. Златен пръстен от гроб №98' (открит през 2000 г.)
7. Златен пръстен-печат от гроб №95' (открит през 2000 г.)
8. Златен пръстен-печат от гроб №1' (открит през 1992 г.)
9. Златен пръстен с антична гема от гроб №76' (открит през 1995 г.)
10. Сребърно копче от гроб №41' (открит през 1993 г.)
- 11, 12, 13. Сребърни копчета от гроб №91' (открит през 2000 г.)
- 14, 15. Сребърни копчета от гроб №73' (открит през 1995 г.)
16. Златни обеци от гроб №28' (открит през 1993 г.)
17. Златни обеци от гроб №73' (открит през 1995 г.)
18. Наниз от полускъпоценни камъни и мъниста от гроб №42' (открит през 1994 г.)

новизантийска крепостна стена²⁰. Неговата дебелина е различна в отделните участъци, тъй като теренът е с изявен наклон към реката в посока изток-запад.

Площта от юг на църквата е преработена при предишните разкопки, поради което не открихме строителни нива, свързани с изграждането на крепостната стена, храма и сградите от комплекса. Разкрихме обаче 67 гроба от църковния некропол, една пета от които се намираха под стилобата на южната галерия (Обр. II-4). Голяма част от скелетите, най-вече в западния сектор лежаха върху настилката на обходната улица, а някои дори върху останките на крепостната стена. Точно пред ранновизантийската потерна (където е било стълбището) се разчисти яма, в която имаше изхвърлени кости, черепи и тухли от средновековните гробове около църквата (Обр. II-11). Основите на екзонартекса и по-късната Западна пристройка, както и на Южното крило и Западната оградна стена на комплекса също стъпват върху полуразрушената ранновизантийска стена (Обр. II-5, 6, 8, 9).

Установихме няколко изменения на средновековния терен чрез съотнасянето на различните нива на основите на наоса, притвора и екзонартекса и издигнатата върху неговите фундаменти Западна пристройка, южната и северна галерии, както и на южното и западно крило и според дълбочините на вкопаване на средновековните гробове (Обр. II-1-5, 8, 9). Тези различия показаха последователността в изграждането на отделните сгради в комплекса, което е свързано и с времето на функциониране и на некропола.

Наблюденията и изводите, направени при проучванията от юг на църквата категорично се потвърдиха и при разкопките на терена от север, където бяха разкрити още 33 гроба. Така например, както скелетите от гробове с №№ 1', 2', 3', 4', 5', 73', 74', 75', 90', 91', 92', 93', 95' (Обр. VI-9),

Обр. IV. Графична възстановка на стенописната декорация и вътрешния обем на Екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици“ – поглед на изток

така и основите на Екзонартекса са вкопани в настилката от ранновизантийската улица и ограничаващата я от изток подпорна стена. Някои от отбелязаните гробове, както и тези с №№ 77, 80, 81 също се оказаха затиснати от стилобатите и стъпките на първата и втората северни галерии. Много важно е да отбележим, че гробове с № 93 и 96 са разрушени при строежа на манастирските крила, а гроб №100 остава под основите на т.нар. трапезария (Източно манастирско крило// Обр. VI–9).

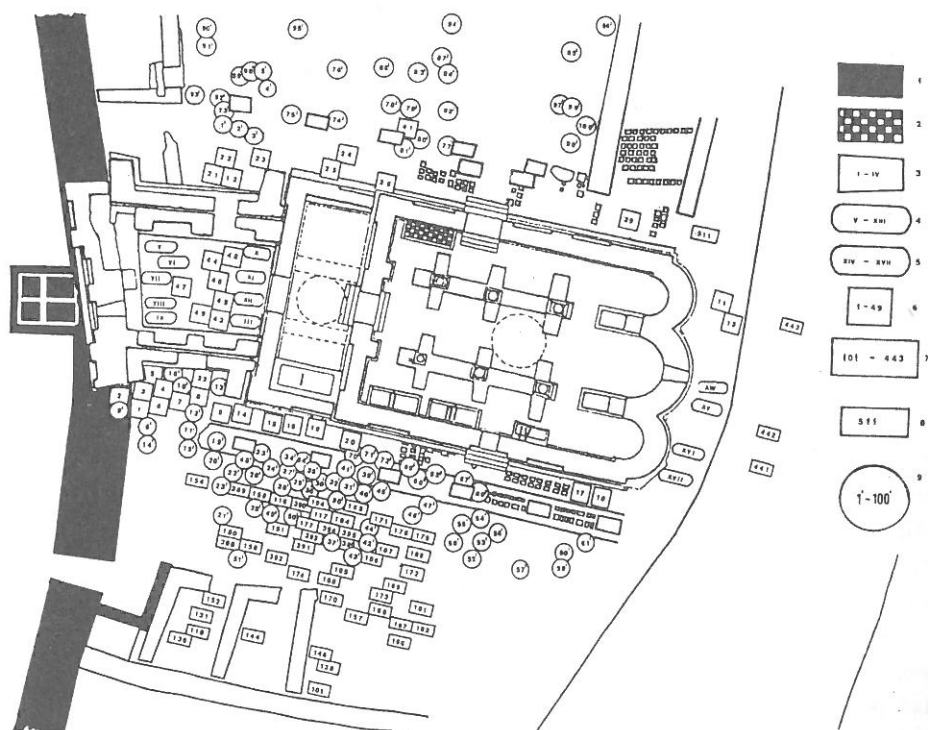
За разлика от юга в северните квадрати, които до нашите проучвания не бяха разкопавани, локализирахме и разчистихме няколко строителни нива, свързани с разширяването на църквата в западна и северна посока, заедно с някои от нейните преустройства. В близост до северната стена на Притвора се намират две бъркала, свързани с неговото преизграждане, а до тях неголямо струпване от дребни мраморни парчета, резултат от допълнителна обработка на декоративна архитектурна украса. Тези бъркала лежаха върху средновековния терен, който беше установен според горното ниво на основите на наоса. При изграждането на Първата северна галерия този терен е бил повдигнат чрез насип от пръст, който затиска хоросановите бъркала. В този насип е вкопан нейният стилобат, а върху него е положена тухлената ѝ настилка.

Към строителството на Екзонартекса се отнася дъното на друго бъркало, ситуирано при неговия североизточен ъгъл. Пред цялата северна фасада на църквата от източното крило (Обр. II–7) до Западното крило (Обр. II–8) се проследи дебел слой разрушения – хоросан, тухли, стенописи, който покрива целия средновековен терен и намиращите се върху него изброени до тук по-ранни строителни нива. Този пласт запечатва гробните ями на 2/3 от погребенията от северната страна на църквата. В същия този насип е фундирана втората северна галерия и монтирана нейната тухлена настилка. Това ново ниво съответства и на северния вход на издигнатата върху основите на Екзонартекса Западна пристройка.

От периода XV–XIX в. се разкри не особено дебел културен пласт, в който бяха разкопани 20 гроба от мюсюлманският некропол. Над него бяха разстелени строителни отпадъци от събарянето на църквата през 1913 г., запечатани от калдъръмената настилка, направена след нейното възстановяване.

Стратиграфските наблюдения на обекта очертават няколко особено важни извода по отношение на общата хронология на строежите в разглежданите сектори: 1. Най-напред се открояват неоспоримите данни, доказващи, че фортификационното строителство в приречната ивица се отнася към ранновизантийската епоха (Обр. I–A). 2. Най-западните помещения на църквата (екзонартекс и западна пристройка), както и западното, южното крило и западната оградна стена са изградени върху разрушената и нефункционираща по това време ранновизантийска кре-

постна стена (Обр. II-5, 6, 8, 9). 3. В района на църквата няма културен пласт от края на VII–XII в. и останки от каквито и да е строежи от епохата на Първото българско царство и годините на византийското владичество, предшестващи строителството на самия храм, завършено според надписа в 1230 г. 4. Църквата е издигната преди сградите, разположени на запад, юг и север от нея – Екзонартекс, Западна пристройка, Западно, Източно и Южно крило и страничните галерии (Обр. II-3, 4, 5, 7, 8, 9). 5. Гробовете от средновековния некропол са включени във времето между отделните строителни етапи на храма (Обр. VI). Възникването на некропола отнасяме към втората половина на XIII в., преди строителството на манастира Великата лавра към средата на XIV в. В самия

Обр. VI. План-схема на средновековния некропол около църквата „Св. 40 мъченици“

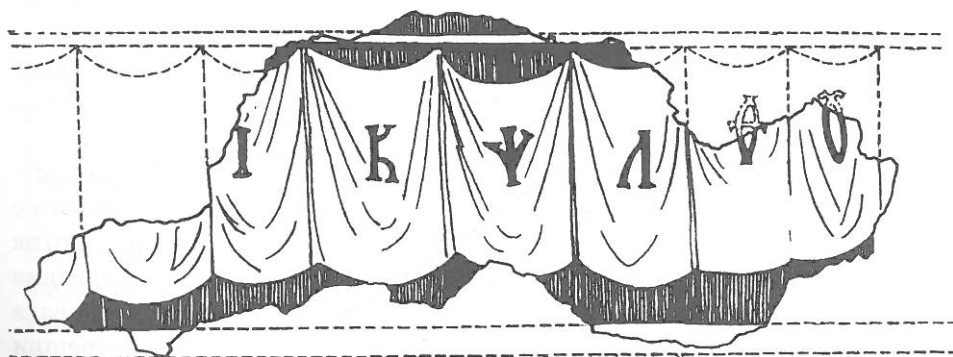
1. Ранновизантийска крепостна стена
2. Гробница, разкопана през 1877 г.
3. Гробници в Наоса и Притвора
4. Гробове, проучени от М. Москов
5. Гробове, проучени от Б. Филов и Й. Господинов
6. Гробове, проучени от В. Вългов
7. Гробове, проучени от А. Попов
8. Гроб, проучен от К. Дочев и М. Робов
9. Гробове, проучени от К. Тотев

край на XIV в. или началото на XV в. около църквата отново се развива голям християнски некропол.

ЦЪРКОВНА АРХИТЕКТУРА И СТЕНОПИСИ

Нови интересни данни и материали постъпиха при разкопките на Наоса, Притвора и Екзонартекса, Западната пристройка и Галериите на църквата. Тези резултати заедно със стратиграфските наблюдения и новооткритите 100 гроба от църковния некропол създават конкретни възможности да разграничим строителната история на църквата от последвалото нейно мащабно преустройство и издигането на манастира. В този аспект архитектурните наблюдения и новооткритите фрески позволяват с повече увереност да се преразгледа датировката на оцелялата в храма живописна украса. Изложението на всичко това ще следва по реда за всяка една от отделните части на църквата и впоследствие за сградите и съоръженията на манастирския ансамбъл.

НАОС. Най-важните данни се установиха след демонтажа на късните надстроявания, когато открихме външна ниша на западната фасада на Наоса и цокълна стенописна украса в диаконикона, която беше свалена от реставраторите и пренесена в експозицията на музея²¹ (Обр. II-1, Обр. III). Южната и западна фасада наподобяват клетъчен градеж с фино обмазани със шукатура фуги. По този начин е била изградена и северната стена. Следователно външното декоративно членение на Наоса и

Обр. III. Графична рисунка на новооткрития стенопис от диаконикона на църквата „Св. 40 мъченици“

липсата на конструктивна връзка със стените на притвора показват, че първоначално църквата е имала само този план (без притвора). При новото разчистване на двете мраморни гробници, ситуирани край южната стена се откриха фрагменти със скулптирана украса от техните капаци.

Установи се, че подовото ниво в олтара и южния кораб е с 0,28 м по-високо отколкото в останалата част на наоса. Стана очевидно, че стилобатите под колоните не са били свързани помежду си, както и с основите на църквата. Освен това според измерените подови нива и височината на стилобатите се оказа, че последните са направени по-късно от стените на Наоса, т.е. в друг строителен етап.

ПРИТВОР. Разграничени бяха два основни строителни етапа във функционирането на Притвора, при което последният е останал с непроменено подово ниво (Обр. II-2). Първоначално притворът е бил допрян на fuga към съществуващия от преди наос. От първия етап са запазени само основите и малка част от суперструкцията. Впоследствие Притворът се е съборил и преизграден отново е имал фасадно членение от север, запад и юг. Останките от тухлени арки на западната вътрешна стена показват, че през този етап над притвора се е издигал неголям купол (Обр. II-2). По-късно на западната фасада са били добавени още два пиластъра, оформящи три външни ниши. До южната стена е била изградена тухлена гробница, функционираща може би и през двата строителни етапа (Обр. VI-3).

Приведените нови данни от разкопките за строителната история позволяват да представим сигурна архитектурна възстановка на интериора на притвора след неговото преизграждане. Въз основа на нея беше направена цялостна реконструкция на неговата стенописна декорация, т.е. разгъвка на целия годишен календар по четирите вътрешни стени и свода на Притвора²² (Обр. IX). Допускането на два варианта за разпределение на сцените от пълния годишен цикъл на календара в обема на притвора с купол, или с цялостно полуцилиндрично засводяване е наложено от възможността за демонтаж на купола при по-късното преустройство на неговата западна фасада.

ПЪРВИ ГАЛЕРИИ. Изцяло разкопахме стилобата на първата северна галерия, който е напълно вкопан в терена и направен от зидани с глина ломени камъни (Обр. II-3). Пред самата галерия е имало портик изграден със същите строителни материали, който е водел към северния вход на наоса. От първата южна галерия е бил запазен зидът до основата на южната стена на църквата, на който са стъпвали нейните вътрешни подпори. Двете ранни галерии са имали дървена конструкция и едноскатен дървен покрив по цялото протежение на наоса и притвора²³ (Обр. II-3, 4).

ЕКЗОНАРТЕКС. Установихме, че неговите основи са с 1 м по-дълбоки, а подовото му ниво с 0,60 м по-ниско отколкото се смяташе досега (Обр. II-5). Въз основа на получените нови архитектурни данни направихме опит за пълна възстановка на външния вид и обем (Обр. IV) Конструкцията на Екзонартекса се е състояла от четири масивни конт-

рафорса и големи аркирани отвори от север, запад и юг. Той е бил засводен и покрит с двускатен керемиден покрив с фронтони от изток и запад²⁴. Откритите при архитектурните сондажи следи от фина фугировка и живопис по неговите вътрешни стени и по фасадите от север и юг доказаха, че той е бил изцяло фугиран, а по-късно и стенописван отвън и отвътре²⁵ (Обр. IV, X, XI).

ЗАПАДНА ПРИСТРОЙКА. Направените проучвания в тази част на църквата ни дадоха възможност да отбележим едно неизвестно преустройство на нейната западна стена²⁶ (Обр. II-5). Оказа се, че намиращата се тук галерия е била допълнително реконструирана, като нейното подово ниво е било значително повдигнато чрез преизграждане на носещите я две големи арки. Всъщност се установи, че при строежа на западната пристройка са използвани не само основите на северната и южна стена на разрушения Екзонартекс, но и неговата почти изцяло запазена западна стена върху която е стъпвала първоначалната галерия (Обр. II-5, XII, XIII).

ВТОРИ ГАЛЕРИИ. Новите разкопки около вторите галерии от север и юг показват, че те не са изградени по-рано от западната пристройка. Независимо от различната им конструкция (от север с единични фундаменти под носещите стълбове, а от юг – непрекъснат стилобат) строителната им техника е една и съща, поради което те явно са строени едновременно върху трасетата на по-ранните галерии (Обр. II -3, 4).

МАНАСТИРСКИ СГРАДИ И СЪОРЪЖЕНИЯ

Други важни резултати от разкопките са пряко свързани с проблемите за изясняване плана на манастирския комплекс Великата лавра и архитектурата на неговите сгради и съоръжения: западно крило, западна оградна стена, южно крило, южно уширение на източното крило, т.нар. „Крипта“ и Параклиса в проучените сектори (Обр. I-1, 2, 3; Обр. II-6, 7, 8, 9). Всичко това, наред със стратиграфските наблюдения позволи да изградим относителна хронология за строителството на различните манастирски сгради. От значение се оказват изводите по отношение на възможностите за цялостно очертаване на границите на манастирския комплекс, вътрешните и външни комуникации и функционалните връзки на църквата с отделните манастирски крила и дворове, както и мястото на Великата лавра в общата градоустройствена структура на столицата.

ЗАПАДНО КРИЛО. Неговите основи са фундирани в настилката на обходната улица и върху полуразрушената ранновизантийска крепостна стена. Входът на най-южното помещение на крилото се намира на едно и също ниво със северния вход на екзонартеса. Насипването на терена при строежа на западната пристройка и втората северна галерия е довело до повдигането на прага на това помещение (Обр. II-8).

ЗАПАДНА ОГРАДНА СТЕНА. Два сектора от нея са запазени северно и южно от Западната пристройка. Стената е изградена върху останките от ранновизантийската крепостна стена и точно следва нейното трасе. Към оградната стена са били долепени западната стена на Екзонартекса, цялото западно и южно крило и Криптата. При строежа на Западната пристройка прилежащият сектор от оградната стена е бил включен в новоизградената фасада (Обр. II-6).

ЮЖНО КРИЛО. Установихме съществуването на подпорна стена, конструктивно свързана със северозападния ъгъл на южното крило и югоизточния ъгъл на Екзонартекса, която е терасирала терена в този участък (Обр. II-9, 10). При строежа на Западната пристройка и Втората южна галерия този терен е повдигнат чрез насипване при което ненужната вече подпорна стена е била отчасти демонтирана.

ИЗТОЧНО КРИЛО. При разкопките в тази част на обекта (Обр. II-7) открихме гробове с № 85, 96, 97, 98, 99, 100, лежащи непосредствено пред западната фасада на крилото, на дълбочина до 1, 20 м под неговата основа (Обр. VI-9). Открити бяха две хоросанови бъркала и две ями за гасене на вар, свързани най-вероятно със строежа на манастирското крило или основното преустройство на църквата. Тези строителни нива изцяло запечатват изброените по-горе гробове от църковния некропол.

СЕВЕРОЗАПАДЕН ЪГЪЛ НА МАНАСТИРА. При сондажите тук установихме, че долното засводено помещение на т.нар. крипта е било изцяло вкопано в терена, като прерязва една от металургичните пещи в този сектор (Обр. I-1). Няколко камъка от нейната суперструкция показват, че сградата е имала и надземен етаж. Портата на ранновизантийското укрепление, намираща се на няколко метра северно от сградата със сигурност не е функционирала през времето на съществуването на манастира. При проведените разкопки в този сектор от А. Попов бяха открити гробове с монети на цар Тодор Светослав, които показват възможността да се очертае северната граница на средновековния некропол на църквата „Св. 40 мъченици“.

ПАРАКЛИС. Редовните и спасителни разкопки, проведени тук по различно време, не можаха да открият с повече сигурност някоя от предложените по време на проучването работни версии²⁷ (Обр. I-3). Възможността за цялостно проучване на терена в този участък със сигурност би разширило този въпрос. За сега може да се лансира на първо място хипотезата че става въпрос за жилищно-отбранителна кула изградена в югозападния ъгъл на манастира. Не е изключено да се окаже, че тази сграда е била параклис с допълнително пристроен екзонартекс (или кула – камбанария).

Набелязаните наблюдения от проучените сгради от манастирския комплекс, съобразени с изводите за строителната хронология и датировка на стенописите на църквата, позволяват да се направят няколко по-цялостни заключения относно плановата схема и изграждането на отделните крила, съоръжения и дворове на манастира Великата лавра „Св. 40 мъченици“²⁸. По този начин се обособяват със сигурност северният участък с парадния вход на комплекса, от който започва трасето към главния северен вход на църквата (Обр. VI). Така се откроява голям северен двор на манастира, половината от който все още не е проучен (Обр. I–2). От изток се намира Трапезарията и Стопански постройки, а в Западното крило се разполага монашеското общежитие. В северозападния ъгъл попада сградата, която неправилно е определена като крипта и още една недопроучена постройка, които изглеждат свързани с един и същ строителен замисъл (Обр. I–1).

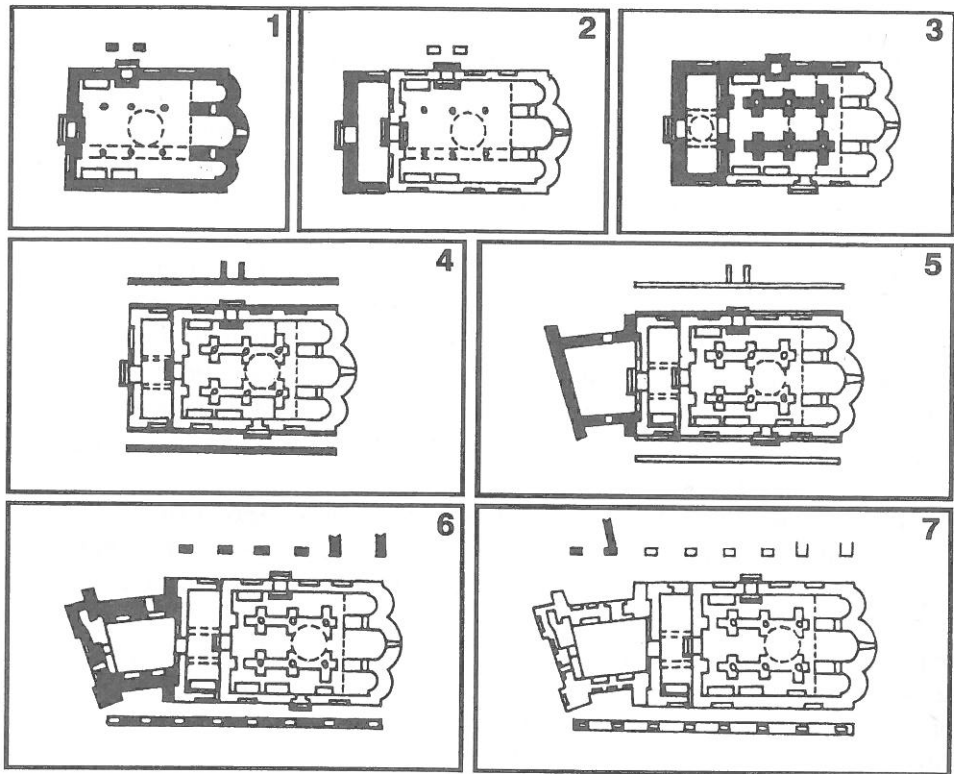
Връзката на северния двор с Южното крило на манастира се е осъществявала първоначално от запад, пред притвора, а впоследствие през северния и южен вход на екзонартекса (Обр. II–5). Неслучайно достъпът към Южното крило е бил значително по-ограничен, тъй като най-вероятно в него е резидирал самият игумен. На този етап от разкопките може да се допусне наличието на втори южен (външен двор), простиращ се до сградата с неустановено предназначение – жилищно-отбранителна кула, или параклис (Обр. I–3).

ПЕРИОДИЗАЦИЯ

Резултатите от новите разкопки едва сега позволяват с по-голяма увереност да разкрием строителната история на църквата „Св. 40 мъченици“. Нашата цел на този етап от проучванията е да осветлим живота и историята на средновековния храм, използвайки всички новооткрити и запазени данни за архитектурата, стенописите, стратиграфията, находките и писмените извори, като предложим нова периодизация и датировка²⁹ (Обр. V).

ПЪРВИ ПЕРИОД

Първи строителен етап. При първоначалното си изграждане църквата се е състояла само от сегашния Наос (Обр. V–1). Тя е била трико рабна, триапсидна, без изявен отделен притвор. Църквата е имала фасадно членение – по три ниши от север и юг, а на западната фасада – две ниши от страни на входа. Друг вход е имало от север, пред който са били изградени стълбище и засводен монументален портик с тухлени стълбове и настилка от мраморни плочи. За архитектурния тип на църквата няма категорични данни, тъй като стилобатите под колоните се явяват резултат на по-късното преизграждане на наоса. Най-вероятно изглежда

Обр. V. Периодизация и строителни етапи на църквата „Св. 40 мъченици“

1. Първи период, първи етап
2. Втори период, първи етап
3. Втори период, втори етап
4. Трети период, първи етап
5. Трети период, втори етап
6. Трети период, трети етап
7. Четвърти период

предположението, че тя е била кръстокуполна по подобие на съществуващите вече църкви в Царския дворец и Патриаршията на Царевец. В разделителните зидове между апсидите са оставени тесни входи за връзка с протезиса и диаконикона. Мраморната настилка от олтара е продължавала и в южния кораб, в западния край на който са вкопани две гробници, изградени от дебели мраморни плочи. В останалата част на наоса подовото ниво е било по-ниско в сравнение с олтара и южния кораб. От южната междуапсидна стена до срещуположния пиласър на западната стена е оформено стъпало, свързващо по-високото пространство около гробниците с централния и северен кораб. Над мраморните

гробници със сигурност са стояли царски ктиторски, или надгробни изображения от първото стенописване на наоса. Към този първи живописен пласт най-сигурно принадлежи цокълната драпирана украса с едри калиграфски букви в диаконикона (Обр. III).

Изграждането на Наоса и представителните мраморни гробници в специално повдигнатото за целта подово ниво на южния кораб със сигурност показва, че още в самото начало е замислена и проектирана царска фамилна църква – гробница, чието окончателно завършване през 1230 г. е отбелязано в ктиторския надпис на цар Иван Асен II (Обр. VI–2, 3).

През първия период църквата „Св. 40 мъченици“ е царска фамилна гробница и според своя характер надали е била издигната самостоятелно извън крепостните стени на столичния Търнов. Ето защо Ат. Попов откри около храма сгради от голям архитектурен комплекс. Използвайки сведенията в житието на сръбския архиепископ св. Сава, че църквата се е намирала в манастир, изграден лично от цар Иван Асен II, проучвателят обяви, че именно това са останките от царската Велика лавра „Св. 40 мъченици“, отбелязана в изворите, отнасяйки обаче нейното строителство в края на XI–XII в.

Освен новоразкритите сгради от комплекса около храма по различно време са проучени над 200 гроба от голям светски некропол (Обр. VI). Той заема изцяло площта на северния и южен двор, като гробовете са изкопани непосредствено до самите зидове и пред входовете на някои от помещенията (Обр. VI). Този некропол безспорно повдига съмнения спрямо точността на сведенията в сръбските извори, тъй като неговото разполагане в цялото вътрешно пространство на комплекса не оставя възможности за нормалното функциониране на манастира. Наличието на такъв голям брой светски гробове не съответства и на характера на предполагаемия манастир, особено като имаме предвид, че той според историческите данни е бил царска Велика лавра. Очевидно теренът около църквата е използван за представителен столичен некропол (Обр. VI). В тази насока трябва да се отбележи и липсата на голям притвор в първоначалния план на църквата, който е необходим и задължителен за всеки манастирски католикон. Явно е, че в случая не може да се говори за изграждането на манастир още по времето на цар Иван Асен II. В този смисъл е логично да се мисли, че около църквата „Св. 40 мъченици“ с гробниците на царската фамилия са били изградени жилищни крила, оформящи голямо владетелско имение.

ВТОРИ ПЕРИОД

Първи строителен етап. Царската гробнична църква вече променя своя характер, тъй като през втората половина на XIII в. около нея възниква и се развива голям светски некропол (Обр. VI). Тогава към ос-

новния план на църквата е пристроен притвор (Обр. V-2). Не е сигурно, че гробницата до южната стена е изградена и съществувала едновременно с този притвор.

Втори строителен етап. Основното преизграждане на църквата през втория период е наложено от събарянето почти до основи на големите части от северните и западните стени на наоса и притвора (Обр. V-3). Най-значителни са преустройствата в наоса, където допълнително са изградени два самостоятелни кръстовидни стилобата под колоните, при което колоната с цар Иван-Асеновият надпис е поставена в северозападния ъгъл. Сега вече църквата със сигурност има кръстокуполен обем, като подкуполния барабан е издигнат върху първите четири колони от изток. Подовото ниво в южния кораб е подравнено с това в централния и северния и застлано с каменни плочи, докато тухлената настилка в предолтарното пространство (от източната двойка колони до междуапсидните стени) е малко по-високо. Едно стъпало над нея са мраморните плочи в олтара, чиято преграда е била опряна на междуапсидните стени. Притворът е цялостно преизграден върху старите основи, като се запазва същото подово ниво и фасадните ниши от север и юг. На западната фасада е оформена широка ниша, ограничена при ъглите с пиластри, в средата на която остава западния вход. Притворът е с полуцилиндричен свод, като в средата, на тухлени арки, се издигал купол.

Вторият период на църквата е свързан с функционирането ѝ като представителен градски храм, около който се погребват изтъкнати хора от столичния елит, военни от висок ранг, както и граждани отличили се с особени заслуги (Обр. VI). Проучените тук многобройни гробове на мъже, жени и деца с богат инвентар, характеризират един от най-големите и представителни некрополи на Търновград (Обр. VII; Обр. VIII). Изглежда че през този период сградите от царското имение край църквата са изоставени и разрушени, а двата обширни двора около нея са използвани само за погребална площ.

ТРЕТИ ПЕРИОД

Първи строителен етап. Този период е свързан с изграждането на манастир около църквата „Св. 40 мъченици“, малко преди средата на XIV в., при което изглежда по-големи части от площта на некропола временно спират да се използват (Обр. V-4). Като главен манастирски храм-католикон, църквата няма значителни промени с изключение на някои поправки по западната фасада на притвора, при които са добавени още два пиластъра отстрани на входа. По този начин от голямата ниша се получават три по-малки, средната от които се намира над входа. Не е изключено тогава куполът над притвора да е бил демонтиран и покритието възстановено изцяло като сводово.

В този етап манастирският храм е стенописван. От тази живопис върху западната стена на наоса са се запазили три сцени от втория регистър. Над входа е разположено „Успение Богородично“, фланкирано от юг и север със сцените „Сънят на Яков“ и „Старозаветна троица“. От първия живописен слой е останал само стенописът от диаконикона (Обр. III). Тъй като мраморните гробници в Наоса са изолзвани вторично, най-вероятно ктигорските и надгробни изображения да са били променени. За такова предположение насочва и новоизградената малка тухлена гробнична камера в южния кораб. В Притвора е бил поместен пълният календарен цикъл, при което нишите на западната фасада на наоса са запълнени³⁰. Тухлената гробница до южната стена също предполага наличието на определен сектор за конкретни надгробни изображения. По цялата дължина на църквата, пред северната и южна фасади са изградени открити галерии с дървена конструкция.

Втори строителен етап. Около средата на XIV в. от запад на църквата е построен голям засводен Екзонартекс (Обр. V–5). Той е фугиран отвътре и вън с фина шукатура по подобие на цялата църква. Малко по-късно екзонартексът е бил изцяло живописван. Стенописите включват запазената цокълна украса върху западната и северна стена и следните образи и сцени от първия и втори регистър на източната стена: две двойки монашески изображения в цял ръст, Пророк Илия хранен от гарвана, Видението на Прокъл и Посещението на св. Антоний Велики при Павел Тивейски (Обр. IV). Фасадите са имали стенописан цокъл от север и юг и керамопластична украса.

Трети строителен етап. Във втората половина на XIV в. е извършено основно преизграждане на Екзонартекса, който е бил съборен до 1 м над основите по неизвестни засега причини. Върху неговите стени и допълнително долепени към тях дълбоки основи отвътре и масивни пиластри е построена нова сграда с подобен план – Западната пристройка, която е изпълнявала същите функции (Обр. V–6). Тя има сводово покритие и кула-камбанария на западната стена. Новоизграденият Екзонартекс³¹ е останал без стенописна украса, най-вероятно поради липса на време. Дървените галерии от двете страни на Наоса и Притвора са демонтирани и на тяхно място са изградени нови с масивни каменни фундаменти.

През третия период църквата е включена в плана на новоизграденния манастир, отбелязан за пръв път около 1359–1360 г. в житието на св. Теодосий Търновски като Велика лавра „Св. 40 мъченици“. Тогава са построени екзонартекс, западното манастирско крило и т.нар. крипта, западната пристройка и галерии, а сградата от изток и южното крило са функционирали като трапезария и игуменарница (Обр. I–1, 2; Обр. II–5, 7, 8, 9). Некрополът в предишните си граници вече не съществува. Нали-

32. Търновска книжовна школа. Т. 7

чието на царски надгробни плочи с надписи и скулптирани капаци на саркофази показват, че гробниците в църквата се преизползват, като освен това се изграждат и нови в наоса и притвора. През втората половина на XIV в. вече може със сигурност да се твърди, че в манастирският ансамбъл отново се погребват членове на царската фамилия—потомци на славната Асенева династия³².

ЧЕТВЪРТИ ПЕРИОД

След превземането на Търновград през 1393 г. манастирът престава да съществува и изглежда е изоставен. Църквата обаче включваща наос, притвор, западна пристройка и галерии, продължава да действа, като са правени някои малки преизграждания и ремонти (Обр. V–7). Възобновява се традицията за използването на терените около църквата за погребална площ, като около нея отново се развива голям некропол, който съществува от края на XIV–XV в. някъде до средата на XVII в. Гробовете са разположени от всички страни на храма, както и в неговата вътрешност, особено в западната пристройка, която в този късен период наистина придобива характера на мавзолей (Обр. VI–4). Най-вероятната причина за изоставянето на некропола е събарянето на църквата „Св. 40 мъченици“, при което почти до основи е разрушена северната, а отчасти южната и източната стена на наоса, включително куполът, сводовете и галериите.

Посочените накратко наблюдения и изводи от археологическите разкопки представят църквата „Св. 40 мъченици“ и манастирът „Великата лавра“ в по-различна светлина от наложената досега представа за тях. Всъщност през този последен етап (1992–2000г.) от дългогодишните изследвания на обекта окончателно беше проучена само църквата включваща наос, притвор, екзонартекс, западна пристройка и галерии. Работата в прилежащите части от манастирските крила доведе до значителни корекции и абсолютно нови моменти към плана на комплекса, а стратиграфските наблюдения коренно промениха цялостната датировка и периодизация на всички открити сгради и съоръжения. Новите данни по отношение плана, обема и строителните етапи на храма и комплекса около него показват, че продължаването на проучванията по отношение на архитектурата, стенописите и стратиграфията ще предлагат още по-големи възможности за окончателното изясняване на основните проблеми и второстепенните спорни въпроси, свързани с тяхната история. В този смисъл е наложително да се доведат до край започнатите разкопки на манастира, където около 2/3 от неговата територия все още не е проучена. Не е установен обхватът и границите на средновековния некропол. Не са уточнени възможностите за съществуване и на други манастирски сгради в южна посока.

Предвид на дългоочакваното експониране на целия комплекс тези всички проблеми за допроучването на обекта най-сетне е необходимо да бъдат конкретизирани и открито поставени. Нерешен стои и въпросът за демонтажа на всички надстроявания върху средновековните стени на църквата, за да се открие запазената оригинална архитектура на храма. Естествено категорично мнение можем да изразим само по отношение на разкопките в църквата, чиято вътрешност най-сетне е изцяло и със сигурност проучена. Не стоят така нещата с терените непосредствено извън двете странични галерии и секторите северно и южно от тях, които несъмнено ще бъдат засегнати при бъдещи консервационно-реставрационни работи на църквата, тъй като точно тук са съсредоточени гробове със скъп инвентар от средновековния некропол — златни и сребърни накити, пръстени-печати и останки от златосърмено облекло (Обр. VII; Обр. VIII). Ето защо е необходимо преди всичко изцяло да се изчерпят културните напластявания в обсега на предвиждания проект за изграждане на защитно покритие на храма.

Именно поради тези причини консервацията, реставрацията и бъдещото експониране на целия обект, а не само на църквата „Св. 40 мъченици“ (която е неделима част от манастирския комплекс) и тяхното естествено вписване в архитектурния облик и планова схема на старата столица Търновград в най-пълна степен зависят от по-скорошното завършване на археологическите разкопки на Великата лавра „Св. 40 мъченици“.

БЕЛЕЖКИ

¹ През първия археологически сезон на проучванията научен консултант беше проф. Д. Овчаров, а през следващите две години — ст.н.с. М. Ваклинова. Впоследствие разкопките и демонтажните работи се обвързаха с няколко конкурсни програми за реставрация и експониране на обекта. В самото начало на проучванията се проведе национална научна конференция, на която бяха изнесени 35 доклада и научни съобщения от историци, архитекти, археолози, изкуствоведи, антрополози и реставратори. Първоначалните резултати от новите разкопки се коментираха само в докладите на Д. Овчаров, К. Тотев, Ив. Чокоев, Д. Косева и М. Робов. Виж: **Алексиев, Й.** Национална научна конференция „Църквата „Св.40 мъченици“ и манастирът „Великата лавра“ — проучване, проблеми, бъдеще.“ — Годишник на музеите в Северна България, т. XX, 1994, с. 205–208.

² **Робов, М.** Проучвания на Великата лавра „Св. 40 мъченици“. — Археологически открития и разкопки (1992–1993). В. Търново, 1994, 106–107.

³ Разкопките в този сектор продължиха само през 1992 г. и не са отчетени самостоятелно пред средновековната секция. Така остана недовършен напречният профил в северния двор на комплекса.

⁴ **Робов, М., К. Дочев.** Проучвания в църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. — АОР, 1994. Смолян, 1995, 142–143. К. Дочев прекъсна участието си в проучванията от 1994 г.

⁵ Това са колегите Д. Косева, уредник в отдел „Християнско изкуство“, Е. Дерменджиев, уредник в отдел „Археология“, Ив. Чокоев, зав. Лаборатория за консервация и реставрация при РИМ–В.Търново и М. Станчева – реставратор.

⁶ **Тотев, К., Ив. Чокоев.** Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ – АОР, 1992–1993. В.Търново, 1994, 105–106.

⁷ Пак там.

⁸ Резюме на отчета за разкопките през тази година не е отпечатано по неизвестна причина в тома за Археологическите открития и разкопки през 1994г. Новооткритите гробове през този сезон са отбелязани в отчета за следващия археологически сезон. – Вж.: **Тотев, К., Ив. Чокоев.** Разкопки в църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. – АОР, 1995. С., 1996, с. 94.

⁹ Пак там, с. 94–95.

¹⁰ Протоколите от комисите за щетите от наводненията са изпратени в НИПК, както и са включени в нашата полева документация.

¹¹ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, С. Александрова.** Спасителни разкопки в южния сектор на манастира Великата лавра във В. Търново. – АОР за 1999–2000, 127–129.

¹² Тогава в разкопките се включиха и С. Александрова от АИМ при БАН, филиал В. Търново и П. Караилюев от АМ в гр. Раднево.

¹³ В настоящата работа не включваме историята на предишните археологически проучвания на църквата и манастира. На тях сме посветили няколко специални публикации в цитираната по-долу литература. – Вж. бележки №№ 14, 18, 19, 23, 27, 28.

¹⁴ Последните разкопки през есента на 2000 г. внесоха само известни уточнения и допълнения спрямо предложената от нас обща стратиграфска картина, но значително обогатиха основните изводи по отношение планировката и границите на средновековния некропол. Открити са нови 17 гроба, 6 от които са с изключително богат инвентар (4 златни пръстена, обеци, игли, копчета и останки от злато-сърмено облекло). Без всякакво съмнение некрополът обхваща площ на север от църквата, където теренът въобще не е проучван.

¹⁵ **Тотев, К., Ив. Чокоев, Е. Дерменджиев.** Църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново според последните археологически разкопки (предварително съобщение). – Труды VI Международного Конгресса славянской археологии 26–31.08.1996. Новгород. Т. 4, Москва, 1998, 104–117.

¹⁶ **Чокоев, Ив., М. Станчева.** Към въпроса за поселищният живот през тракийската епоха на територията на Велико Търново (По данни от разкопките на църквата „Св. 40 мъченици“ и некропола към нея през 1992–1995 г.). – Известия на археологическия музей Велико Търново, XIV, 1999, 50–70.

¹⁷ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За датировката на крепостните стени край р. Янтра във Велико Търново. – Известия на Националният исторически музей. Т. XI, 1997. 267–272 (под печат).

¹⁸ **Дерменджиев, Е.** Към фортификацията на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във Велико Търново. – ИИМВТ. Т. XV–XVI, 2000–2001, 103–118.

¹⁹ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За функциите на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във Велико Търново. – ИИМВТ. Т. XII, 1997, 143–155.

²⁰ **Тотев, К., Ив. Чокоев.** История на проучването на некропола на търновската църква „Св. 40 мъченици“. – ИИМВТ. Т. XI, 1996, 165–174; Некрополът на цър-

квата „Св. 40 мъченици“; проучвания, проблеми, перстрективи. – Българистични проучвания. Т. 3. Велико Търново, 1998, 251–256; **Чокоев, Ив., К. Тотев.** Сеновая могила из некрополя церкви „Св. Сорок мучеников“ в Велико Търново. – *Byzantinoslavica*, LIX, (1998), 113–124; **Тотев, К.** СЪНОВЪ златен пръстен-печат от търновската църква „Св. 40 мъченици“. – *Старобългаристика*, XXII (1998), 3, 97–108; **Чокоев, Ив.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некрополя на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (проучвания 1992–1993). – *ИИМВТ.* Т. XIII, 1998, с. 282–296.

²¹ **Косева, Д.** Новооткрит стенопис в диаконикона на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – *Старобългаристика*, XXIII (1999), № 2, 30–40.

²² **Косева, Д., Е. Дерменджиев.** Реконструкция на стенописния календар от притвора на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – *Археологически вестник*, 1999, № 4, 33–38.

²³ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** Новооткрити галерии на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – *Археологически вестник*, 1999, № 4, 26–32.

²⁴ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** Нови данни за архитектурата на екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменския университет „Константин Преславски. Т. 2. Шумен, 1998, с. 81–104.

²⁵ **Тотев, К., Д. Косева.** Нови данни за стенописите от екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – *ИИМВТ.* Т. XIII, 1998, 226–252.

²⁶ **Дерменджиев, Е.** За едно неизвестно преустройство на западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ в Търнов. – *ИИМВТ.* Т. XIV, 1999, 115–129.

²⁷ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, С. Александрова.** Спасителни разкопки в южния сектор на манастира Великата лавра във В.Търново. – *АОР* за 1999–2000 г., 128–129.

²⁸ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, Д. Косева.** Екзонартексът на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – *Минало*, 1998, 3, 25–45.

²⁹ Пак там; **Тотев, К., Е. Дерменджиев, Д. Косева.** Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици“ (архитектура, живопис, периодизация). – *Минало*, 1999, 4, с. 23–49; **Косева, Д., К. Тотев.** Стенописите от наоса и притвора на търновската църква „Св. 40 мъченици“ в светлината на последните проучвания. – *ИИМВТ.* Т. XIV, 1999, 200–229.

³⁰ В момента съществува голяма вероятност в запълнения фасаден люнет над западния вход на притвора да се е запазила стенописната украса с патронната сцена на храма. При последните разкопки направихме отново официални постъпки до НИПК за демонтиране на остатъчната живопис от свалената сцена „Видението на Прокъл“ и отстраняване на пълнежа на люнета.

³¹ Западната пристройка досега неправилно беше определяна като Мавзолей, поради откритите при предишните разкопки в нейната вътрешност християнски гробове. Оказва се обаче, че половината от тези гробове (проучени от В. Вълв) са изкопани преди изграждането не само на Западната пристройка, но и на по-ранния от нея Екзонартекс. Останалите гробове (проучвани от М. Москов) се отнасят към XVI–XVII в.

³² **Овчаров, Н.** За правилното разчитане на търновския надгробен надпис на църквата „Св. 40 мъченици“ (по повод на една хипотеза). – *Археология*, XXXVII, 1995, № 1, с. 46–52.